

**Одеса: правовий
та соціокультурний
простір
портового міста**

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ОДЕСИ НА ЗЛАМІ ХVІІІ–ХІХ СТ.СТ.

Стаття присвячена розгляду питання про становлення органів міського самоврядування в місті Одеса на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. Розглядається досі маловідомий факт надання Одесі магдебурзького права за зразком прибалтійських міст Рига та Ревель, а також діяльність міського магістрату на основі цього права з 1797 до 1801 рр.

Ключові слова: Одеса, магдебурзьке право, міське самоврядування, Іноземний Магістрат.

Процес становлення поселення від прийняття рішення про закладання міського осередку і до його звичайного функціонування з міським статусом в історико-правовій науці отримав назву локаційного або просто локації, складовими якої були: 1) правова локація; 2) просторова локація; 3) початки міського управління та самоврядування.

У сучасній українській історико-правовій літературі питання локації міст розглядалося такими дослідниками як Т.Д. Гошко, А.Є. Заяць лише в контексті поширення норм магдебурзького права на території Західної, Центральної України протягом ХІV–ХVІІ ст. [1]. До лівобережних та південноукраїнських міст України, що виникли в ХVІІІ ст. поняття локації, як правило не застосовувалося.

Метою статті є дослідження процесу локації міста Одеса та визначення поширення дії норм магдебурзького права, діючих в містах Рига та Ревель, на Одесу наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. Означене питання досі не було предметом спеціального дослідження. Для більш повного та ґрунтовного розгляду процесу формування органів місцевого самоврядування в Одесі в період з кінця ХVІІІ до середини ХІХ ст. необхідно охарактеризувати зародження, становлення, організацію та діяльність цих органів, визначаючи відмінності та особливості серед інших міст Російської імперії. В останній чверті ХVІІІ ст. територія Російської імперії значно розширилась. За першим поділом Польщі (1772 р.), до Російської імперії відійшли білоруські землі, в 1774 р. за Кючук-Кайнарджийським мирним договором – частина узбережжя Азовського та Чорного морів, 1783 р. – Кримський півострів. У 1791 р. за Яським мирним договором Російській імперії дісталася частина чорноморського узбережжя від Південного Бугу до Дністра [2]. За

другим (1793 р.) та третім (1795 р.) поділами Польщі до Російської імперії відійшла значна частина Правобережної України та Західна Волинь.

З метою закріплення своєї влади на нових територіях будувалися нові міста або отримували подальший розвиток вже існуючі, які повинні були стати політичними, економічними, адміністративними, культурними центрами. На Півдні України виникають міста Херсон (1778 р.), Севастополь (1783 р.), Миколаїв (1789 р.), Григоріополь (1792 р.).

Як відомо, на місці розташування турецького (а до того українського Кочубієва, перша згадка про яке була ще 1415 р.) містечка – Хаджибей (Гаджибей), навколо якого, протягом 1791–1793 рр., розташовувались російські війська. В гавані Хаджибею планувалось розташувати грецьку середземноморську гребну флотилію, яка під час війни входила до складу Російського флоту, а замість знищеної турецької фортеці побудувати російську на 5 тис. військових [3]. В березні 1792 р. було дозволено грекам та іншим одновірцям, які служили в російському флоті і в арміях, поселитися поблизу Хаджибею та вздовж Бугу [4].

На початку 1794 р. вирішувалось питання, де необхідно розмістити головний порт на приєднаних землях – в Очакові, чи в Хаджибеї. Прихильниками останнього виступили віце-адмірал Хосе де Рібас та військовий інженер, підполковник Франц де Волан, який в січні – березні 1794 р. розробив перспективну схему розбудови Хаджибею.

За цим проектом планувалось розбудувати на плато місто, поруч з військовою фортецею, а вздовж узбережжя – три церкви, мечеть, портові споруди, побудувати карантин, чисельні магазини, митницю. Місто повинно було складатися з Грецького та Військового форштадтів, які розташовувались під кутом 45° один до одного.

Цей проект розбудови міста та порту, при підтримці графа П. Зубова, 27 травня 1794 р. затвердила російська імператриця Катерина II [5]. Її указ проголошував: «Желая распространить торговлю Российскую на Черном море и уважая выгодное положение Гаджибея и сопряженные с оным многие пользы, признали Мы нужным устроить тамо военную гавань вкучо с пристанью для купеческих судов. ...работы же производит под надзиранием Генерала Графа Суворова-Рыминского, коему припоручены от нас все строения укреплений и военных в той стране заведений, придав ему в пособие Инженерного Подполковника Де-Волана, коего план города и пристани Гаджибеев утвердив, повелеваем приступить, не теряя времени... По таком расположении, повелеваем открыть свободный вход в Гаджибейскую гавань купеческим судам как наших подданных так и чужестранных держав» [6].

22 серпня 1794 р. було закладено перші камені фундаменту порту. Паралельно з розбудовою порту почалось будівництво житлових та господарських споруд за планом Ф.П. де Волана. В адміністративному відношенні Хаджибей підпорядковувався катеринославському, вознесенському та таврійському генерал-губернатору, графу П. Зубову, а безпосередньо містом керував віце-адмірал Хосе де Рібас [7]. В самому місті розпочалося формування місцевих органів влади.

В 1795 р. місто Хаджибей було перейменовано у Одесу та 14 листопада 1795 р. указом Катерини II, на ім'я графа П. Зубова, було засновано в місті Одесі міський магістрат за зразком Григоріопольського магістрату [8]. Як зауважує один із одеських істориків В. Надлер, головним мотивом створення саме такої установи – необхідність мати в місті установу, яка буде займатися справами місцевих поселенців, що не знаходилися на військовій службі [9]. Місто Григоріополь було засноване в 1792 р. вірменськими переселенцями з Кавказу на річці Дністер. Вже в 1796 р. в Григоріополі була утворена купецька компанія, яка складалася з 95 чоловік. На 1799 р. в місті нараховувалося 3435 мешканців, в 1887 р. – 6165. Створена вірменська колонія була значним торговельним та промисловим центром.

Створюючи в Одесі органи міського самоврядування, за прикладом Григоріополя, планувалося перетворити Одесу на важливий торговельний центр Північного Причорномор'я.

14 січня 1796 р. в Одесі, відбулися перші міські вибори. Біля 150 городян Одеси, які мали виборче право, були приведені до присяги у присутності виконуючого обов'язки одеського градоначальника секунд-майора Петра Небельсіна, голови другого департаменту Вознесенського магістрату надвірного радника Федіра Єфремова та першого одеського протоієрея Євдокима Сергеева [10]. Виборці висунули на різні міські посади 20 кандидатів. Після голосування членами магістрату були обрані: бургомістри – Іван Тимошенків та Федір Флоганті; ратмани – Федір Соколов, Яків Попов, Христодул Марабуті та Леонарді Бердон; словесні судді – Іван Семенів та Маіорка Ельмович; староста – Іван Недоростов. 15 січня було обрано першого міського голову, купця II-ої гільдії Андрія Фатісовича Железцова (1796–1797 рр.). Решта з не обраних залишилася кандидатами на посади. Всі, обрані міським населенням, посадові особи до магістрату були затверджені на своїх посадах Вознесенським намісницьким правлінням. Після проведення виборів склалася така структура одеського магістрату: Сирітський та Словесні суди, міський голова, бурмістри, ратмани, та міський староста [11].

Після смерті 6 листопада 1796 р. Катерини II (на престолі опинився Павло I) пішов у відставку граф П. Зубов, а потім і Хосе де Рібас. На місце керівника міста було призначено секунд-майора Григорія Кир'якова [12].

З самого початку існування міста до Одеси почали з'їжджатися багато іноземців, які займалися переважно ремеслами або торгівлею. Проведений наприкінці 1795 р. перепис населення зафіксував в Одесі 2349 мешканців за виключенням дворян, чиновників та військових. Серед них: біглих селян, що записалися як міщани – 566, казенних селян – 500, міщан-переселенців – 613, євреїв – 240, греків – 224, купців – 146, болгар – 60 [13].

Повільний розвиток розбудови міста та безвладдя, яке панувало протягом перших трьох років існування міста, відсутність налагодженої торгівлі підштовхнули іноземних купців звернутися до Павла I з проханням про заснування для них власного магістрату «за зразком Ніжинського» [14]. Новоросійський генерал-губернатор, генерал-лейтенант М.М. Бердяєв (1796 – 1797 рр.) виступив проти цього, вважаючи, що наявність в одному місті двох магістратів (один для російського населення, а другий для іноземців) буде лише заважати управлінню містом [15].

Але, незважаючи на його думку, 20 травня 1797 р. [16] був затверджений Іноземний магістрат для завідування всім міським управлінням та судовою частиною. Цей магістрат був створений не за зразком Ніжинського, а за зразком та на правах іноземних магістратів міст Риги та Ревеля і отримав назву – Одеська міська магістратська колегія, або Іноземний магістрат [17].

У першій чверті XVII ст. польський король Сигізмунд III, захопивши територію Чернігівщини, почав укріплювати основні її міста. 26 березня 1625 р. він надав Ніжину Магдебурзьке право, земельні володіння та герб. На початку XVIII ст. (за переписом 1711 р.) в ньому проживало 232 родини іноземців, які займалися торгівлею або ремеслами. Важливу роль у торговельному житті Ніжина відіграли греки. В 1746 р. їх нараховувалося близько 1800 чол., що складало 7% всього населення Ніжина. У 1696 р. було засноване в Ніжині Грецьке братство, яке у першій половині XVIII ст. було реорганізовано у грецьку купецьку громаду. Надані польським королем, українськими гетьманами, російськими царями привілеї та свободи щодо Магдебурзького права були збережені під час введення Катериною II в 1785 р. Жалуваної грамоти містам. Найбільш суттєвою зміною стало перейменування суду грецького братства в Ніжинський грецький магістрат і підпорядкування його чернігівському губернському магістрату.

Після приєднання, внаслідок російсько-турецьких війн, до російської території земель Північного Причорномор'я заможні греки починають переселятися до новостворених міст – Григоріополя та Одеси. В 1857 р. у Ніжині залишалося близько 200 греків. Під час введення міського положення 1870 р. грецький магістрат було закрито, а разом з ним припинили свої дії норми німецького права [18].

Рига отримала магдебурзьке право у вигляді торгових прав міста Вісбі в 1211 р. від єпископа Альберта (під назвою «*jus Gothorum*»). В 1238 р. на прохання городян, Ризи було надано право самостійно переглядати надані закони та вносити до них зміни. Рига отримала автономію, якою користувалася взявши між 1279 та 1285 р. право Гамбургу. Гамбурзьке право протягом XIV – XV ст. було перероблене під впливом ризько-ревельського та ризько-гапсальського права. Під час Північної війни, 4 липня 1710 р. Рига увійшла до складу Російської імперії. Однією з умов входження було збереження в місті існуючої

правової системи. Збереження прав та привілеїв у міському самоврядуванні підтверджувалася всіма російськими імператорами. Місту Ревелю в 1248 р. королем Данії Єриком IV (1216–1250) було надано право користуватися любекським правом у світських та духовних справах. За прийнятою на той час традицією любекський магістрат стає найвищою апеляційною інстанцією для Ревельського магістрату. В Ревелі діяло любекське право не тільки у тому вигляді, яким воно було надано на момент рецепції, а із усіма доповненнями та змінами внесеними пізніше. Під Любекським правом в грамотах датських королів зазначалися не тільки права та свободи городян міста Любека з міського самоврядування, а також цивільні та кримінальні закони. Наприкінці XVI ст. Ревель отримав нове видання Любекського міського права, із тими змінами та доповненнями, які відбулися з моменту рецепції. У систематизованому вигляді Любекське міське право, діяло в Ревелі до 1864 р., коли було скасоване російською владою. Окрім любекського міського права, Ревель під час шведського панування провів рецепцію любекського вексельного статуту 1662 р. та ганзейського морського статуту 1614 р. [19]. Таким чином в містах Ніжин, Рига, Ревель відбулася рецепція (позичання або відтворення будь-якої національної правової системи або окремих її інститутів) іноземного права через законодавчий акт. Українські міста отримували магдебурзьке право від польських королів, яке підтверджувалося, російськими царями та користувалися ним до середини XIX ст.

Українська дослідниця Т.Д. Гошко називає такий процес рецепції на нові міста або переведення вже існуючого міста на німецьке (магдебурзьке) право локацією. Локаційний процес, на її думку, складався з трьох основних частин: правової локації; просторової локації; утвердження міського управління та самоврядування. Правова локація, як правило відбувається через надання місту привілеїв: монархом, власником міста, окремим особам на вийтівство, уточнюючих привілеїв на взаємини міщан з іншими категоріями міських жителів (представниками державного та місцевого управління, церквою), грамоти які розширювали спектр привілеїв міщан, підтвердження вже існуючих прав на магдебургію [20].

Укази Павла I від 20 травня 1797 р. про створення в Одесі Іноземного магістрату за зразком

та на правах іноземних магістратів міст Риги та Ревеля та указ від 26 січня 1798 р. про скасування Особливого для російських купців магістрату (Російський магістрат), про права Одеського магістрату від 21 травня 1799 р. можна назвати локаційними актами монарха, що поширили дію норм магдебурзького права поширеного в Ризи та Ревелі на Одесу [21].

Іноземний магістрат в Одесі, який діяв на основі магдебурзького права за зразком Риги та Ревеля, розпочав свою діяльність 23 вересня 1797 р. в будинку колезького асесора Дофіна. Він складався з 7 департаментів: 1) Міський сирітський суд; 2) Міський нижній суд; 3) Комерційний міський суд; 4) Становий суд; 5) Комісія російської торгівлі; 6) Загальне міське врядування та міська канцелярія; 7) Казначейство [22]. Підпорядковувався він, відповідно до підпорядкування Риги та Ревеля, Юстиц-колегії Ліфляндських, Естляндських та Фінляндських справ.

На 1797 р. існування в місті з населенням 3984 чол. двох майже однакових органів міського управління (Іноземний та Російський магістрат) було дуже незручним. Між ними постійно виникали непорозуміння. Іноземний магістрат, в решті решт подав прохання до Сенату про ліквідацію Російського магістрату, яке було задоволено 26 січня 1798 р. 13 лютого 1798 р. Російський магістрат було розпущено [23]. Ця ж доля спіткала, через деякий час і Іноземний магістрат – 9 квітня 1801 р. він передав свої повноваження щойно створеному Одеському магістрату, вибори до якого відбулися 16 травня 1801 р. [24]. За роки свого існування, на основі

дій норм магдебурзького права, Іноземний магістрат намагався закріпити права даровані іноземцям, скасувати винний відкуп в Одесі, отримати дозвіл на створення Позикового банку, створення зони вільної торгівлі, надання окремого приміщення для розташування у ньому Магістрату та поліції, продовжено пільги надані місту ще на 14 років. Також під час існування Іноземного Магістрату було взято під контроль та завершено будівництво гавані одеського морського порту. В 1866 р. в Одесі, як і в інших містах, Міські магістрати були розпущені [25].

Поширення норм магдебурзького права існуючих в містах Рига та Ревель з 1797–1801 рр. на місто Одесу відбулося через надання локаційного привілею російським монархом Павлом I. Закріплення магдебурзького права в Одесі не відбулося через скасування привілею Олександром I та поширення на місто Одеси загальноросійського законодавства про міське самоврядування. Існування в місті особливого органу самоврядування для іноземців сприяло будівництву порту, міста та активізації торгівлі на Півдні підросійської України. Встановлений режим сприяння торгівлі, в тому числі і іноземцями підштовхнув уряд до надання в 1817 р. місту особливого торговельного статусу – порто-франко (1817–1857 рр.). Можна стверджувати, що традиції європейського самоврядування закладені на зламі XVIII–XIX ст., підштовхнули одеську громаду на розробку та впровадження окремого Міського Положення для Одеси 1863 року.

Джерела та література

1. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст. – Львів: Афіша, 2002. – С. 104 – 137; Заяць А.Є. До історії правової локації волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: Локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках // Архіви України. – Київ. – 2001. – № 4–5. – С. 83–98; Заєць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в ХНІ – першій половині XVII ст. – Львів, 2003. – С. 91–163.

2. Трактат вечного мира и дружбы, заключенный между Империею Всероссийской и Оттоманскою Портою в Яссах через назначенных к тому с обеих сторон Полномочных и подтвержденный взаимными Ратификациями, разменными между взаимными Полномочными в Яссах в 29 день января. // ПСЗРИ. – СПб., 1830, Собр. I. – Т. XXIII. Указ № 17008, від 29 грудня. – С. 287–292.

3. Гончарук Т. Г. История Хаджибея (Одессы). 1415 – 1785 гг. – Одесса, 1997. – С. 55.

4. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730 – 1823. В – Одесса., 1836 – 1838. – Ч. 2. – С. 213.

5. Именной, данный Екатеринославскому и Таврическому генерал-губернатору графу Зубову: об открытии свободного входа купеческим судам в Гаджибейскую гавань.// ПСЗРИ. – СПб., 1830, Собр. I. – Т. XXIII. № 17208, від 94 р. – С. 514.

6. Там само.

7. Коханский В. Одесса за 100 лет. – Одесса, 1894. – С. 76.

8. Именной, данный Екатеринославскому, Вознесенскому и Таврическому генерал-губернатору графу Зубову: о устройении магистрата в городе Одессе;

и о назначении в оном производства жалования по штату Григориопольского Маги страта // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXIII. Указ № 17406, від 96 р. – С. 813 – 815.

9. Надлер В.К. Одесса в первые эпохи ее существования. Очерки. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2007. – С. 56.

10. Смолянинов К. Первые городские выборы в г. Одессе // Одесский вестник. – 51. – № 11. – С. 46.

11. Одесса 1794 – 1894 гг. Издание городского общественного управления к столетию города. – Одесса: Тип. А. Шульц, 1895. – С. 69.

12. Коханский В. Вказ. праця. – С. 76.

13. Надлер В.К. Вказ. праця. – С. 58.

14. Надлер В.К. Вказ. праця. – С. 64 – 68; Одесса 1794–1894 гг. – С. 19.

15. Одесса 1794 – 1894 гг. – С. 69.

16. Именной, данный Екатеринославскому губернатору Бердяеву: об учреждении в городе Одессе Магистрата и об уничтожении Греческого Дивизиона // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXIV. Указ № 17967, від 97 р. – С. 336 – 339.

17. Высочайше утвержденный доклад Сената: О упразднении в городе Одессе особого для российских купцов Магистрата // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXV. – Указ № 18346, від 98 р. – С. 49 – 50.

18. Офіційний сторінка міста Ніжин. Історія міста Ніжина // Всесвітня мережа Інтернет: <http://nizhyn.osp-ua.info/index.php?ch=1&fl=his>

19. Тесля А.А. Источники гражданского права Российской империи XIX – начала XX веков. Монография. Хабаровск. Издательство ДВГУПС, 2005. – 160 с. // <http://www.hrono.info/avtory/teslya.html>.

20. Гошко Т.Д. Вказ. праця. – С. 104 – 105.

21. Именной, данный Екатеринославскому губернатору Бердяеву: об учреждении в городе Одессе Магистрата и об уничтожении Греческого Дивизиона // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I., – Т. XXIV. Указ № 17967, від 97 р. – С. 336 – 339; Высочайше утвержденный доклад Сената: О упразднении в городе Одессе особого для российских купцов Магистрата // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I., – Т. XXV. – Указ № 18346, від 98 р. – С. 49 – 50.

22. Одесса 1794 – 1894 гг. – С. 69; Смолянинов К. История Одессы. – Одесса: Гор. Тип., 1853. – С. 96.

23. Одесса 1794 – 1894 гг. – С. 69; Высочайше утвержденный доклад Сената: О упразднении в городе Одессе особого для российских купцов Магистрата. – С. 50.

24. Именной, данный Сенату: о производстве и решении дел в Одесском Магистрате на основании общих узаконений // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I., – Т. XXVI. Указ № 19828, від 01 р. – С. 609; Смолянинов К. Вказ. праця. – С. 117.

25. Высочайше утвержденные Правила об упразднении Магистратов и Судебных Рагуш // ПСЗРИ. – СПб., 1868. – Собр. II., – Т. XLI, отд. I. – Указ № 43183, від 66 р. – С. 343 – 346; Смолянинов К. Вказ. праця. – С. 102.

Константин Тиганий

Европейские традиции городского самоуправления Одессы на рубеже XVIII–XIX ст.

В статье рассматривается вопрос о становлении органов городского самоуправления в Одессе на рубеже XVIII – XIX ст. Рассматривается малоизвестный факт предоставления Одессе магдебургского права наподобие городов Риги и Ревеля, а также деятельность Городского Магистрата на основании этого права с 1797 по 1801 гг.

Ключевые слова: Одесса, магдебургское право, городское самоуправление, Иностранный Магистрат.

Constantine Tihany

The European tradition of municipal government of the city at the turn of XVIII–XIX centuries

The article is devoted to consideration of the establishment of municipal government in the city of Odessa at the turn of XVIII – XIX centuries the article In the article is still a little-known fact of rendering Odessa Magdeburg law on the model of the Baltic cities of Riga and Revel, and activities of the City Magistrate on the basis of this law from 1797 to 1801.

Key words: Odessa, Magdeburg law, city governments, Foreign Magistrate.